

Sota, käänöskulttuurit ja toimijuus

Pekka Kujamäki
Itä-Suomen yliopisto, Joensuu

Abstract

In military encounters with the enemy or with brothers-in-arms, mediation practices with translation and interpreting (T&I) are developed that can be described as *translation cultures*. The concept was coined by Erich Prunč in 1997 to denote a set of socially determined norms, conventions, expectations and values that constrain the T&I activities in a given society or institution. Through this definition, Prunč's concept creates a link to official language mediation policies as well as to personal agencies of those involved as interpreters and translators in the military operations on the front, in the headquarters or in the POW camps. After a short overview of available studies on this topic, this article offers first drafts of the military translation cultures in World War II in Finland. It draws on some of the most recent publications on the two Finnish military conflicts against the Soviet Union (the Winter War in 1939–1941 and the Continuation War in 1941–1944) and on preliminary research data from archived military records.

Keywords: war, translation culture, agency, trust

Avainsanat: sota, käänöskulttuuri, toimijuus, luottamus

1 Johdanto

Tammikuussa 2011 käynnistyi Itä-Suomen yliopistossa Joensuussa Suomen Akatemian rahoittama käänöstieteellinen tutkimushanke *Sodankäynnin tuntemattomat käänöskulttuurit. Sota-ajan käänös- ja tulkkaustoiminta 2. maailmansodan ajan Suomessa*. Kyseessä on tutkimushanke, jossa perehdytään talvi- ja jatkosodan aikaiseen sotilaalliseen käänös- ja tulkkaustoimintaan. Hankkeen lähtökohtana on näkemys, että kielitaito, kääntäminen ja tulkkaus ovat merkittävässä roolissa sotilaallisissa kohtaamisissa vihollisen tai aseveljen kanssa ja että sota on mitä suurimmassa määrin myös kielellistä viestintää: Sota julistetaan ja siitä tiedotetaan muille kansoille, rauhan edellytyksistä sovitaan, sotilaallisista toimista neuvotellaan päämajoissa (esim. tiedustelutietojen perusteella), huollon ja logistiikan ongelmia ratkaistaan paikallisten asukkaiden kanssa, ja sotavankeja kuulustellaan rintamalinjoilla, linjojen takana tai vankileireillä.

Näihin viestintätilanteisiin kehittyneitä kääntämisen ja tulkkauksen käytäntöjä kuvataan projektissa *käänöskulttuureina*. Erich Prunčin vuonna 1997 esittelemän käsitteen ("Translationskultur") avulla hahmotetaan sotilaallisen käänös- ja tulkkaustoiminnan virallista viitekehystä sekä rintamalla, Päämajassa tai saksalaisjoukkojen mukana Pohjois-Suomessa toimineiden kääntäjien ja tulkkien omia tavoitteita ja näkemyksiä. Yleisen käänöskulttuurien ja käänös- ja tulkkaustehtävien kuvauksen lisäksi projektin tavoitteena on koota kääntäjä- ja tulkkiprofiileja, jotka sisältävät tietoa muun muassa

toimijoiden kansallisesta ja etnisestä taustasta, koulutuksesta, kielitaidosta ja mahdollisista tehtäväkoulutuksista.

Tässä artikkelissa paneudutaan hankkeen lähtökohtiin, menetelmiin ja joihinkin monitieteisyydestä aiheutuviin ongelmiin yhtäältä aiheeseen liittyvän aiemman tutkimuksen, toisaalta erityisesti edellä mainitun ”käänöskulttuurin” käsitteen valossa. Tähän mennessä kertyneen tiedon avulla jäsenetään joukko sotilaallisen toiminnan kenttiä, joiden käänöskulttuureja tutkimushanke pyrkii kuvaamaan ja analysoimaan. Käänöskulttuurien rekonstruoinnissa merkittävä rooli on erilaisilla kirjallisilla normeilla, säädöksillä ja ohjeistuksilla, jotka määrittävät käänöskulttuurien sosiaalista rakennetta, mutta jotka konkretisoituvat käänöskulttuureiksi vasta kääntäjien ja tulkkien toimijuuden myötä.

2 Näkymätön statisti sodan näyttämöllä? Sodan kääntäjien ja tulkkien tutkimuksen historiaa

Sodankäynnin tuntemattomien käänöskulttuurien käsittelyyn on hyvä lähteä liikkeelle kuvasta (Kuva 1), jossa tulkki liitetään osaksi sodan tapahtumia: Kuva on peräisin Lasse Lehtisen (2004) sota-ajan tiedotus- ja propagandatoimintaa käsittelevästä teoksesta. Eletään jatkosodan päätöshetkiä syyskuussa 1944: on julistettu aselepo, ja ”VI Armeijakunnan neuvottelijoiden kärkipartio, kapteeni Päiviö ja tulkki”, odottaa venäläisten neuvottelijoiden tuloa.

Kuva 1 Tuntematon tulkki odottelemassa rauhanneuvottelujen alkua (teoksessa Lehtinen 2004: 267)

Rauhanteon aika. VI Armeijakunnan neuvottelijoiden kärkipartio, kapteeni Päiviö ja tulkki, Laatokan koillispuolella Pitkärannan lohkolla odottaa valkoisen lipun kanssa venäläisten neuvottelijoiden tuloa. Mukana ovat myös TK-miehet Göte Vainio ja Esko Töyri. Kuva on otettu 19.9.1944. Kuva: SAKU.

Kuva on kahdella tapaa kiinnostava: Ensinnäkin se antaa myös tavalliselle lukijalle pienen viitteen tulkkien roolista sota-ajan loppuselvittelyissä, mutta jättää toisaalta tulkin tuntemattomaksi henkilöksi. Kuten kuvatekstistä voi nähdä, Lehtinen nimeää partion

johtajan ja mukana kulkeneet armeijakunnan TK- eli tiedotuskomppanian miehet, mutta ei heille uutistietoa välittänyttä toimijaa.

Kuvan välittämä vaikutelma sodassa toimineiden tulkkien ja kääntäjien näkymättömyydestä ja nimettömyydestä ei tietenkään ole kovin uusi tai yllättävä havainto käänöskulttuurien tuntemattomuutta, oli kyse sitten sotahistorian tutkimuksesta tai kääntämisen ja tulkkauksen historian käänöstieteellisestä tutkimuksesta. (Ks. Baker 2010.) *Historiantutkimuksessa* kääntäjät ja tulkit esiintyvät aivan yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta statistena lähinnä sivulauseissa ja sivuhuomioina sekä ala- ja loppuviitteissä. Havainto voi silti tuntua yllättävältä ainakin siinä valossa, että nykyisin historiantutkimuksessa on yhä suositumpaa rakentaa tutkimukset ns. mikrohistoriallisen menetelmän pohjalta. Mikrohistorialla tarkoitetaan tässä sitä, että tutkittavaa aihetta lähestytään yksittäisten ihmisten, ryhmien tai ilmiöiden kautta, yleensä kvalitatiivisesti lähteaineiston korostetun tarkan lähiluvun kautta. Suurista historian virroista nostetaan esiin yksilöitä tai yksittäisiä tapahtumia, joiden kautta tehdyt havainnot voivat palata puroina takaisin suurien virtojen kuvauksiin. Tässä siirtymässä ”sodan kuvauksesta sodan kokemukseen” (Kemppainen 2007) pioneerinä on pidetty Maria Lähteenmäen (1999) tutkimusta pohjoissuomalaisen sotakokemuksista (esim. Jokisipilä 2009). Muita esimerkkejä tämän tyyppisistä sotahistorian tutkimuksista ovat sodan kokemuksia käsittelevät haastattelututkimukset (Virolainen 1999), siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkaiseloa, sodan kasvattamien lasten elämää, naisten roolia kotirintamalla tai sota- toimialueella käsittelevät tutkimukset (ks. Junila 2000; Kinnunen & Kivimäki 2006; Näre & Kirves & Siltala 2010), sekä rintamakarkuruutta, sotilaiden päihteiden käyttöä, seksuaalista väkivaltaa tai sotilaiden julmuutta valottavat tutkimukset (ks. Näre & Kirves 2008). Konflikteissa toimineisiin kääntäjiin ja tulkkeihin tutkimus ei kuitenkaan ole toistaiseksi ulottunut.

Toisaalta tulkkien ja kääntäjien tuntemattomuus ja nimettömyys ei kuitenkaan tunnu kovin yllättävältä. On kenties niin, että historiantutkijoille kääntäjän ja tulkin toiminta näyttäytyy voittopuolisesti neutraalina ja objektiivisena välittäjätoimintana, jonka manipuloinnin mahdollisuuksia tuntematta sitä ei ole syytäkään nostaa erityisemmin näkyville: ajatus käänösviestinnästä läpikuultavana ja viattomana toimintana vie samalla huomion pois kääntäjien ja tulkkien potentiaalisesti hyvinkin tutkimisen arvoisesta toimijuudesta.

Tunnen toistaiseksi vain yhden historian alan kirjoituksen, jossa tekijä selvästi pyrkii havahduttamaan tutkijoita hereille tästä uskomuksesta. Dieter Tiemann (2002) kiinnitti vajaa vuosikymmen sitten julkaistussa artikkelissaan huomiota siihen, kuinka humanistinen tutkimus on ollut varsin vähän kiinnostunut kääntäjien ja tulkkien toiminnasta kansainvälisen politiikan kulisseissa. Tiemann viittaa tutkimukseen, jossa kerrotaan Hitlerin ja Lordi Halifaxin, pääministeri Neville Chamberlain avustajan, välisistä neuvotteluista. Säilyneitten muistiinpanojen perusteella Tiemannin siteeraama tutkija päätelee, että tulkki Paul Schmidt (Auswärtiges Amtin päätulkki) lievensi sekä Hitlerin yksiselitteiset uhkaukset että brittineuvottelijan selväsanaiset varoitukset – tarkoituksestaan ilmeisesti konfliktin välttäminen. Historia kuitenkin osoitti toista, ja kaksi vuotta myöhemmin Saksa ja Iso-Britannia olivat sodassa keskenään. Tiemann kysyy, missä

määrin Paul Schmidt on vastuussa siitä, että kävi juuri päinvastoin kuin hänen intentionsa oli. ”Sillä jos hän olisi tulkannut molempien osapuolten puheenvuorot kaikessa selkeydessään, olisivat osapuolet ehkä saaneet toisistaan realistisemmän kuvan”, Tierman spekuloi ja jatkaa: ”Hitler olisi kenties suhteellistanut tai jopa korjannut halventavaa näkemystään englantilaisten myönnytyspolitiikasta, ja Halifax puolestaan pyrkimystään tehdä diktaattorille myönnytyksiä, joilla tämä saataisiin sitoutettua eurooppalaiseen rauhanpolitiikkaan.” Tiemannin mielestä vastuukysymystä tärkeämpää on kuitenkin se yleisempi havainto, että tulkkaus- ja käänöstoiminta saattaa hyvinkin vaikuttaa merkittävästi kansainväliseen politiikkaan ja ansaitsisi siksi paljon tähänastista enemmän historiantutkijoiden huomiota. (Tiemann 2002.)

Käänöstieteessä sodan käänös- ja tulkkaustoiminnan tutkimus on yhtä lailla melko vähäistä, ja painopiste on ollut selvästi 1990- ja 2000-lukujen kriiseissä Balkanilla (Dragovic-Drouet 2007; Stahuljak 2010) ja Irakin sodassa (esim. Baker 2006; Palmer 2007; Rafael 2010). Nürnbergin sota-oikeudenkäynnissä toteutettu simultaanitulkkaus ja asiakirjakääntäminen on ollut sota-ajan konteksteista erityisasemassa (vrt. Kalverkämper & Schippel 2008), mihin verrattuna vastaava prosessi Japanissa (*International Military Tribunal for the Far East*) on saanut paljon vähemmän huomiota (Takeda 2009).

Toistaiseksi ainoa laajempi toisen maailmansodan käänös- ja tulkkaustoimintaa käsittelevä tutkimusprojekti käynnistyi vuonna 2008: Readingin ja Southamptonin yliopistojen sekä Imperial War Museumin yhteisprojekti *Languages at war: policies and practices of language contacts in conflict* käsittelee kielipolitiikkaa ja käänöstoimintaa maihinnousun jälkeisessä miehitysajan Länsi-Euroopassa, konkreettisesti vuosina 1944–1947. Projektin toinen tutkimuskohde on Bosnian sodan (1995–1998) kielipolitiikka, ml. tulkkaustoiminta. Samanaikaisesti sotilaallisten konfliktien tulkki- ja kääntäjien toiminta on muutoinkin nousemassa yhä korostetummin esille käänöstieteellisessä tutkimuksessa. Aikakauslehden *The Translator* numero 2/2010 on omistettu kokonaisuudessaan aiheelle; teemanumero *Translation and Violent Conflict* sisältää myös joukon *Languages at War* -projektin tutkimusraporteja.

Kaikissa edellä mainituissa tutkimuksissa nousee esiin, konfliktin laadusta ja paikasta riippumatta, tärkeitä kysymyksiä käsiteltäväksi myös suomalaisia sodan käänöskulttuureja käsittelevässä tutkimuksessa. Yksi keskeisimmistä on kysymys tulkki- ja kääntäjien luotettavuudesta, joka saattaa tulla kyseenalaistetuksi pelkästään tulkin etnisen toiseuden takia. Luottamus on myös sotilaallisissa konteksteissa toiminnan ilmeinen eettinen suure, sillä sen mukana näyttäisi pitkälti määrittyvän tulkin (ja kääntäjän) sosiaalinen asema ja etuudet, kuten palkkaus, hoito haavoittumistilanteissa ja jopa pääsy muiden joukkojen mukana suojatuille sektoreille (vrt. Baker 2010). Luottamukseen eri tavoin kytköksissä on tulkin oma toimijuus, jota on perinteisesti kuvattu ja jota myös nykyisissä kääntäjien ja tulkki- ja kääntäjien ohjeistuksissa kuvataan attribuuteilla kuten *neutraalius*, *puolueettomuus* tai *uskollisuus*. On kuitenkin viitteitä siitä, että sotilaallisissa konteksteissa yhtä hyvin kuin muissakin konfliktitilanteissa tulkki- ja kääntäjät määrittelevät rooliaan toisenlaisin kriteerein, ottavat kantaa ja määrittelevät puolensa. Moraalisten tekijöiden lisäksi tässä määrittelyssä mukana ovat toimijan omaan identiteettiin ja ennen muuta etnisyyteen liittyvät kysymykset: Onko tulkki etnisyytensä tai poliittisen kansalaisuutensa kautta lähempänä

valloittajaa vai valloitettua, vangitsijaa vai vangittua, vai sittenkin jokin kolmas osapuoli?

3 Tutkimuskysymykset ja käytettävät aineistot

Joensuun hankkeen yleistä tavoitetta – sodankäynnin *käänöskulttuurien* kuvaamista – lähestytään useamman, osittain päällekkäisen kysymyksen avaamista näkökulmista, jotka liittyvät käänöskulttuurien toimijoihin, tehtäviin ja toimijoiden sijoittumiseen ja statukseen erilaisissa sotilaallisissa rakenteissa. (Käänöskulttuurin käsitteeseen palaetaan jäljempänä.) Toimijoiden osalta hankkeen tavoitteena on rakentaa henkilökuvia (”profiileja”) esimerkiksi suomalaisista, saksalaisista tai venäläisistä kääntäjistä ja tulkeista, jotka hakeutuivat tai joutuivat sodankäynnin käänösviestinnän tilanteisiin. Perhetaustojen ja kielitaidon hankkimistavan lisäksi kiinnostava on mm. kysymys, kuinka he joutuivat tai hakeutuivat sotilastehtäviin. Millaisia olivat nämä tehtävät? Selvitettävänä ovat tyypilliset sotilaalliset käänös- ja tulkkauksilanteet ja niiden osapuolet, tehtäviin liittyvät viralliset sotilashallinnon tai epäviralliset yksiköiden ohjeistukset. Erosiko käytäntö ohjeistuksesta? Mitä saatavilla ollut koulutusmateriaali tai apuvälineet kertovat käänösviestinnän tehtävistä? Tarkastelussa on myös kääntäjän ja tulkin paikka ja tehtävien ”status” sotilaallisissa rakenteissa ja kommentoijissa.

Vastauksia näihin kysymyksiin etsitään neljänlaisista lähteistä:

- a) Biografiat, muistelmateokset ja akateemiset sotahistorian tutkimukset;
- b) arkistomateriaalit – esim. Kansallisarkiston ylläpitämä Sota-arkiston kokoelma ja arkistolähteet Saksassa ja Venäjällä;
- c) ”oral history” eli sotaveteraanien ja mahdollisesti myös tulkkiveteraanien haastatteluaineistot sekä
- d) sotaromaanit eli tulkkauksilanteiden fiktiiviset kuvaukset

Yleisenä tutkimusmenetelmänä on tutkimusraportteihin tai arkistoihin dokumentoitujen sekä kerrottujen käänös- ja tulkkauksitahtumien *kriittinen* laadullinen analyysi. Kiinnostava on myös aineistossa esiintyvien, käänös- ja tulkkauksitoimintaan liittyvien kuvausten narratiivinen analyysi: Miten kääntäjien ja tulkkien toiminta ”kerrotaan” ja millainen kuva heistä välitetään? Seuraavassa liitän joitakin ajatuksia yksittäisiin aineistoluokkiin.

4.1 Biografiat, muistelmat, sotahistorian tutkimukset

Hankkeen ensimmäisten kuukausien aikana huomiota on ollut välttämätöntä suunnata sotahistorian tutkimukseen. Sotahistorian tutkimuskirjallisuuden avulla on mahdollista tutustua alan diskurssiin ja sodan toimijoihin sekä saada otetta erilaisista sodankäynnin tilanteista, jotka ovat edellyttäneet kääntäjän ja tulkin osallistumista. Tärkeitä alkuvaiheen lähteitä ovat olleet esimerkiksi Oula Silvennoisen (2008) tutkimus saksalais-suomalaisesta salaisen poliisin yhteistyöstä jatkosodan alla ja aikana tai Kansallisarkiston sotavankien kuolleisuutta käsittelevän tutkimushankkeen julkaisut (vrt. Westerlund 2008 ja 2009; Kujala 2008). Sotahistoriallisen journalismin saralla hyviä esimerkkejä ovat Elina Sanan tutkimukset suomalaisten toimeenpanemista sotavankien ja juutalais-

ten luovutuksista Kolmannen valtakunnan sotaviranomaisille (Sana 2003) tai Virpi Suutarin dokumenttielokuva saksalaisten mukana lähteneistä suomalaisnaisista (*Auf Wiedersehen Finnland*, 2010). Tämän tyyppisistä lähteistä voi parhaimmillaan löytää sotilaallisten kontaktitilanteiden kuvauksia – sotavangin kuulustelu, kurinpito sotavankileirillä, neuvottelut saksalaisten ja suomalaisten joukkojen yhteistoiminnasta tai riita-asiat saksalaisten joukkojen ja suomalaisten siviilien välillä – ja lyhyitä viittauksia tulkkien läsnäoloon.

Satunnaisissa yksittäistapauksissa kääntäjien ja tulkkien merkitykseen kohdistuu myös voimakkaampi valo: Raimo Heiskasen (1989) Päämajan tiedustelutoimintaa käsittelevä tutkimus sisältää luettelon tiedusteluyksiköissä toimineista henkilöistä, mukaan lukien ”kielenkääntäjät”. Jari Maneliuksen Maanpuolustuskorkeakoulun diplomityö (1993) ja myöhempi artikkeli (Manelius 2003) puolestaan nostavat korostetusti esiin kielitaidon ja tulkkien merkityksen tiedustelutietojen hankinnassa. Manelius toteaa muun muassa, että talvisodassa runsaasti taistelutilanteen ja taistelujen kulun kannalta arvokkaita tietoja ”jäi saamatta, koska päteviä tulkkeja tai kielitaitoisia upseereita ei ollut riittävästi” (Manelius 2003: 64). Jatkosodassa tilanne oli Maneliuksen mukaan toinen, sillä ”kuulustelun toteuttamisen kannalta keskeisiä henkilöitä, tulkkeja ja venäjän kieltä puhuvia tiedustelu-upseereita” oli nyt monin verroin enemmän:

Nyt heitä riitti jopa etulinjan pataljoonille ja komppanioille, kun taas talvisodassa venäjän kieltä taitavaa ei pääsääntöisesti ollut edes rykmentin esikunnassa ja joskus jopa divisioonan esikunta oli ilman tulkkia. (Manelius 2003: 68.)

Maneliuksen havainto on lähtökohtana tärkeä: Se kertoo paitsi tulkkien riittävydestä myös heidän sijoittelusta eri yksiköihin – tieto, joka on välttämätön arkistotyöskentelyn suunnittelussa.

4.2 Arkistot

Arkistoaineistojen äärellä käy nopeasti ilmi, että *kääntäminen*, *tulkkaus*, *kääntäjä* ja *tulkki* eivät kuulu niiden hakusanojen joukkoon, joilla arkistoja on jäsennelty ja joilla saisi tuloksia aikaan elektronisissa arkistohauissa. Ennen arkistotyöskentelyä on tutustuttava sotayhtymien koostumukseen, nimityksiin ja numerointiin, ja etsittävä tietoa muun muassa siitä, millä tasalla (komppania, pataljoona, divisioona, rykmentti vai armeijakunta) ja milläyksissä (taistelujoukkojen mukana vai esikunnissa?) kääntäjiä ja tulkkeja on *periaatteessa* ollut käytössä. Vasta tämän jälkeen on mahdollista tehdä kohdennettuja hakuja kyseisen yksikön tuottamaan aineistoon. Toinen vaihtoehto on lähteä liikkeelle kääntäjän tai tulkin nimestä, yrittää sijoittaa hänet omaan joukko-osastoonsa ja hakea sen jälkeen esimerkiksi sotilaskantakortteihin dokumentoituja jälkiä hänen toiminnastaan. Edellä mainituista tutkimusraporteista saatava apu on näin ollen olennaisen tärkeä.

4.3 Kokemuskertomukset

Haastatteluaineiston osalta tutkimushanke on luonnollisesti jo auttamatta myöhässä. Elossa on tällä hetkellä n. 55 000 sotaveteraania. Suurin osa kohderyhmästä on joko kuollut tai niin iäkkäitä, että heidän haastattelunsa voi olla pelkästään sairauden vuoksi

mahdotonta. Täysin tavoittamattomissa kokemuskertomukset eivät kuitenkaan vielä ole, mutta on hyvä muistaa, että voi olla kokonaan eri asia löytää tekijä tai näkijä kuin saada hänen kertomaan asioista. Tutkimuksen eettisiä kysymyksiä ei tässä yhteydessä voine olla korostamatta liikaa: Sodan kokemukset jättävät mukana olleisiin jälkensä. Ne tulevat joko kokemuksista itsestään tai niiden käsittelystä myöhemmin, niihin voi liittyä häpeää, nöyryytystä tai itesyytöksiä – tunteita joiden käsittely, hyväksyminen ja tukahduttaminen on voinut viedä vuosikymmeniä. Tutkijan on tapauskohtaisesti mietittävä, miten lähestyä asiaa niin, että ei tule oman tiedonjanonsa nimissä repineeksi auki haavoja, joiden ei ole inhimillisesti katsoen enää syytä aueta ihmisen elämän ehtopuolella. (Ks. Lähtenmäki 1999: 220; Virolainen 1999: 3.)

Muun muassa näistä syistä haastatteluaineistoihin on väistämättä suhtauduttava kriittisesti. Jo ensimmäinen veteraanihaastattelu antoi tähän hyvän esimerkin: rintamalla ja armeijakunnan esikunnassa sotavankeja kuulustellut tulkki kertoi kolmeen otteeseen tehtäviin liittyvästä koulutuksesta ja sijoitti sen jokaisessa kertomuksessa eri paikkakunnalle.

4.4 Sotaromaanit

Myös tässä aineistossa kääntäjien ja tulkkien näkyvyys on lähinnä satunnaista ja hyvin fragmentaarista. Joitakin löytöjä kuitenkin on, ohimeneviä huomioita tulkin läsnäolosta tai jopa ”puuttumisesta” tapahtumien kulkuun mutta myös joitakin laajempia kuvauksia tulkkien toiminnasta sotilaallisessa kontakti- tai konfliktitilanteessa. Niiden perusteella voisi esittää alustavana havaintona, että sotaromaaneissa tulkkaus representoituu usein toiminnaksi, jolle on tyypillistä puolueellisuus ja omavaltaisuus ja johon kohdistuu runsaasti epäluottamusta muun muassa tulkin kielitaidon kautta konkretisoituvan etnisen toiseuden takia – kuva, joka on tuttu myös Dörte Andresin (2008) laajasta tutkimuksesta.

5 Sodan kentistä kohti käänöskulttuureja

Eri aineistoista kertyneitä havaintoja yhdistelemällä on mahdollista esittää varovaisia yleiskuvauksia sodan konteksteista, joihin voi olettaa muodostuneen sotilaallisia käänöskulttuureita. Kutsun niitä tässä vaiheessa kääntämisen *kentiksi*, millä viitataan sekä maantieteellisiin kokonaisuuksiin että tehtäväkenttiin; termistä syntyy myös sopiva allusio sota-ajan taistelukenttiin. Kenttien alla jäsenän lyhyesti myös tilanteita ja esitellen tapauskohtaisesti yksittäisiä mukana olleita toimijoita.

5.1 Pohjois-Suomi suomalais-saksalaisena vyöhykkeenä

Kesästä 1941 aina syyskuuhun 1944 asti Pohjois-Suomi oli Kolmannen valtakunnan sotajoukkojen miehittäminen. Saksalaisjoukot taistelivat suomalaisten rinnalla osana Operaatio Barbarossana käynnistynyttä hyökkäystä. Sotilaallinen yhteistyö loi Pohjois-Suomeen poikkeuksellisen ”suomalais-saksalaisen vyöhykkeen” (esim. Lähtenmäki 1999: 241), jossa sodan johto oli saksalaisten käsissä, mutta siviilihallinnosta vastasivat suomalaiset. Sotilasyhteistyössä, sotavankien kuulustelussa kuten myös siviilien ja sotilaiden välisessä viestinnässä tarvittiin välittäjiä, joina toimivat ainakin

- a) saksalaisjoukkojen mukana tulleet ”omat” divisioonantulkit,
- b) suomalaiset siviilitulkit,
- c) Yhteysesikunta Roin (= Rovaniemi) yhteysupseerit,
- d) Valtiollisen poliisin Gestapon avuksi lähettämät tulkit ja kuulustelijat sekä
- e) saksalaisten sotavankileireillä Pohjois-Suomessa tulkeiksi määrättyt saksan-kieltä taitaneet Wolga- ja kansansaksalaiset sekä ukrainalaiset sotavangit.

Selvitettävänä on muun muassa kysymys, missä määrin saksalaisjoukot todellisuudessa toivat Pohjois-Suomeen suomea taitavia tulkkeja, vai keskittyikö Saksassa annettu koulutus pikemminkin venäjän (eli valloitettavaksi aiotun alueen) kielen tulkkien koulutukseen, jolloin suomalaisten saksaa taitavien sotilas- ja siviilitulkkien tarve oli suuri. Esimerkiksi Saksan ilmavoimien ohjesääntö annettavasta kielikoulutuksesta vuodelta 1938 (*Bestimmungen über die Sprachausbildung in der Luftwaffe*) määrittää yksiselitteisesti venäjän ja puolan kielikoulutuksen tärkeimmiksi kieliksi, kun taas Suomessa, Virossa ja muissa ”reunavaltioissa” puhutut kielet olivat tärkeyslistan hännillä.

Suomalaiset yhteysupseerit, jotka kulkivat joukkojen mukana tai hoitivat tarkkailutehtäviä saksalaisjoukkojen esikunnissa tai yhteysesikunnassa Rovaniemellä, toimivat kahden suuntaan: Yhtäältä heidän tehtävänä oli saksalaisjoukkojen avustaminen ja toiminnan edistäminen, mikä tarkoitti sekä erilaisten käänösten laatimista että tulkkausta suomalais- ja saksalaissotilaiden välillä, erilaisilla työmailla saksalaisten joukkojen ja suomalaisten siviilien välillä tai saksalaissotilaiden ja suomalaissiviilien välisissä riitaasioissa. Toisaalta yhteysupseerien tarkkailivat Päämajan toimeksiannosta saksalaisjoukkojen toimintaa, taistelumenestystä ja mielialoja ja kirjoittivat tässä tarkoituksessa yhteenvetoja käymistään keskusteluista sekä käänöivät saksalaisdokumenteja. (Alftan 2005; Westerlund 2008: 19)

5.2 Sotavankien käsittely

Sotavankeja otetaan vihollisjoukkojen heikentämiseksi, tiedustelutietojen hankkimiseksi ja työvoimaksi. Esimerkiksi jatkosodassa otettiin yli 60 000 sotavankia, joiden matka etulinjan vangitsemispaikasta armeijayhtymien koontipaikkojen kautta kotialueella sijaitsevaan vankileiriin ja sieltä mahdollisesti edelleen maatilojen, tietyömaiden tai tehtaiden työvoimaksi saattoi olla hyvin monivaiheinen. Tiedustelutietoja tavoittelevat kuulustelut aloitettiin yleensä välittömästi, ja tässä kuten vangin käsittelyssä sen jälkeenkin kielitaitoisen tiedustelu-upseerin ja/tai tulkin läsnäolo oli väistämätöntä. Tulkin tehtävissä toimivat ainakin:

- a) suomalaisjoukoissa olleet venäjänkielentaitoiset rivisotilaat,
- b) etulinjan takana toimineet pataljoonan, divisioonan tai armeijakunnan tasalla toimineet tulkit ja venäjänkielentaitoiset tiedustelu-upseerit,
- c) suomalaiset, rintamapalveluksesta eri syistä vapautetut ja vankileireille komennetut venäjänkielentaitoiset vankileiritulkit,
- d) sotavangeista valikoidut suomensukuiset ja kaksikieliset neuvostosotilaat eli vankileireillä ja vankien työmailla toimineet sotavankitulkit tai parakkitulkit ja

- e) sotavankisairaaloissa toimineet sotavankitulkit tai venäjää taitaneet lotat.

Tiedot nimikkeistä, hierarkiasta ja komentosuhteista ovat vielä hyvin vähäisiä, mutta tiedossa on, että monet pataljoonien tiedusteluosastojen tulkeista olivat joko tiedusteluupseereita tai sotilasvirkamiehiä. Sotavankileirien perustamisesta sekä niiden henkilökunnan, ml. tulkkien määrästä ja nimittämisestä päätti Kotijoukkojen Esikunnan Sotavankitoimisto vuoteen 1943 asti, jonka jälkeen vankien käsittelyä ohjeistettiin pelkästään Pääesikunnasta käsin (ks. Pasanen & Karhunen, tulossa).

5.3 Päämaja ja Valtion Tiedotuslaitos (VTL)

Tutkimushankkeessa on tähän mennessä keskitytty ennen muuta edellä mainittuihin suomalais-saksalaisen sotilasyhteistyön ja sotavankien käsittelyn edellyttämiin tulkkaustilanteisiin, mistä syystä Mikkelissä sijainneen Päämajan kääntäjistä ja tulkeista sekä heidän toimintansa muodoista on toistaiseksi tiedossa vain Päämajan Tied.1:n eli Tiedustelutoimiston ”kielenkääntäjien” rooli radiotiedustelun kaappaamien sanomien ja muiden venäjänkielisten tiedustelutietojen suomentajina. Tehtävä ei ollut vähäinen, sillä Lienen (2003: 80) mainitseman arvion mukaan pelkästään radiotiedustelusta Päämajaan lähetettiin n. 33 000 sanomaa. Kun suomennettu tiedusteluaineisto oli ”muokattu” ao. kohderyhmän tarpeisiin sopivaksi, sitä käännettiin edelleen saksan kielelle Päämajassa olleiden saksalaisten yhteysupseerien käyttöön.

Toistaiseksi yhtä vähän tietoa on saatavilla käännös- ja tulkkaustoiminnasta Valtion Tiedotuslaitoksessa [sic!] Helsingissä. VTL oli tuon ajan keskeinen tiedotus- ja sensuuriviranomainen, joka ohjaili ja valvoi sotaan liittyvää tiedotustoimintaa (vrt. Jutikkala 1997). VTL muun muassa kuunteli ulkomaisia radioasemia ja koosti ”radio- ja uutisbulletiineja”, jotka suomennettiin Ulkomaanosaston alaisessa käännöstoimistossa, jota johti Pekka Katara (emt.: 36). VTL vastasi myös ulkomaille suunnatusta propagandasta (vrt. Häggman 2008: 413) ja ulkomaisen lehdistön vierailuista Suomessa rintamalla ja koti-alueella. Laitos toimitti materiaalia myös saksalaisjoukkojen edustajille Pohjois-Suomeen (esim. saksalaisten *Lappland-Sender* -radiokanavalle) tai Päämajaan, missä tehtävässä yhteysupseerina toimi Emil Öhmann (Jutikkala 1997: 27).

6 Käännöskulttuurit ja sota

Edellä on koottu havaintoja, jotka kertovat yleisluontoisesti kääntämisen ja tulkkauksen ”kentistä” sekä niissä toimineista henkilöistä. Sellaisina ne ovat tärkeä välietappi matkalla kohti sodan käännöskulttuureja koskevaa kuvausta.

Kuten artikkelin aluksi todettiin, tutkimushankkeen tavoitteena on kuvata sotilaallisen kääntämisen ja tulkkauksen käytäntöjä ”käännöskulttuureina”. Keskiössä on siten Eric Prunčin vuonna 1997 lanseeraama käsite ”Translationskultur”, jolla pyritään kuvaamaan kaikkia sosiaalisesti jäsenyneitä ja jäsennettävissä olevia kääntämiseen ja tulkkaukseen liittyviä normeja, konventioita, odotuksia ja arvoja sekä niiden määrittämää käännös- ja tulkkaustoimintaa tietyssä yhteisössä tai instituutiossa (Prunč 2008: 24–25; ks. myös Prunč 1997). Käsite sulkee sisäänsä faktisen käännös- ja tulkkaustoiminnan, toiminnan normatiivis-ideologisen liikkumatilan sekä toiminnan ja ammattikunnan statuksen kul-

loinkin kyseessä olevassa yhteisössä. Siten käsite nostaa korostetusti esiin käänösviestinnän luonteen sosiaalisesti ja kulttuurisesti määrittävänä ammattitoimintana. Prunč (2008: 26) kutsuukin *käänöskulttuureja* ”sosiaalisiksi konstruktioiksi”: ne heijastelevat kyseisen ajankohdan käsityksiä käänösviestinnän sallituista, suositelluista tai pakollisista muodoista. Tätä kautta käsitteen voi nähdä liittyvän myös muuhun kuin ammattimaiseen käänös- ja tulkkaustoimintaan. (Ks. myös Kujamäki 2012, tulossa.)

Prunčin ajattelussa huomio kiinnittyy myös siihen, että *käänöskulttuurit* voivat jakautua pienempiin alasysteemeihin aina kääntäjien ja tulkkien omiin ”idiokulttuureihin” asti. Voidaankin lähteä siitä, että sotavankien kuulusteluun, sotavankileireille, Päämajan tiedusteluun tai yhteysupseerien käänös- ja tulkkaustoimintaan määrittäytyivät omat käänös*diakulttuurit*, jotka oletettavasti määrittelivät kääntäjän ja tulkin statuksen toisistaan poikkeavalla tavalla.

Sodan käänöskulttuureja *rekonstruoitaessa* on lisäksi todennäköisesti tarpeellista erottaa viralliset ja epäviralliset käänöskulttuurit toisistaan. *Virallisia* käänöskulttuureita näyttivät määrittäneen sekä ulkomaiset että kotimaiset sodankäyntiin ja sotavankien kohteluun liittyvät normit ja ylimmän sotajohdon Päämajassa kirjaamat ohjeistukset, kun taas *epäviralliset* käytänteet saivat sävynsä keskeisten toimijoiden (ideologisesta, sosiaalisesta, uskonnollisesta) eetoksesta, mm. heidän halustaan tai haluttomuudestaan kunnioittaa sotavangeille kansainvälisesti määriteltyä asemaa, tai yleisistä sodankäynnin olosuhteista ja niiden määrittämästä toimijoiden *statuksesta*. Käytännössä käänöskulttuurien *virallisuudessa* ja *epävirallisuudessa* on siis kyse säännön ja sen tulkinnan ja täytäntöönpanon välisestä suhteesta. Sodan käänöskulttuurien rekonstruoinnissa on siten huomioitava useita tekijöitä kansainvälisistä normeista yksilöllisiin tekijöihin asti, joista seuraavassa esimerkkeinä muutamia tärkeimpiä:

Kansainväliset sodankäyntiä koskevat sopimukset ja niiden noudattaminen

Haagin IV yleissopimus joka koskee maasodan lakeja ja tapoja vuodelta 1907 sisältää vain yhden suoran viittauksen tulkkien asemaan (tulkin oikeus loukkaamattomuuteen rauhanneuvotteluissa)¹, mutta sen lisäksi yleissopimuksessa on useita artikloita mm. sotavankien käsittelyyn liittyen, jotka väistämättä edellyttävät myös tulkkien ja kääntäjien käyttöä. Tällaisia ovat esimerkiksi II luvun artikla 9 tiedoista, joihin sotavankeja voidaan velvoittaa, ja artikla 14 sotavankitoimiston perustamisesta ja toimistossa ylläpidettävistä kortistoista. *Geneven yleissopimus 1929 sotavangin kohtelusta* paransi sotavangin asemaa, mutta Suomi ja Neuvostoliitto eivät sopimukseen liittyneet. Päämaja tekikin omat tulkintansa Haagin sopimuksen sitovuudesta neuvostosotavankien käsitteilyssä.

Päämajan sodan alla ja aikana jakama ohjeistus ja muu materiaali

Päämaja jakoi runsaasti ohjeistusta (esim. *Sotavankien kuulusteluopas* 1943), jolla pyrittiin kuulustelun tulosten eli kuulustelutietojen määrän ja laadun parantamiseen. Oppaiden yksityiskohtaisten ohjeiden myötä kuulustelut ja kuulusteluihin liittyvää tulkkaus näyttävät selvästi formaalistuvan. Määräyksissä myös ohjeistetaan venäjänkielentaitoisten sijoittamista ja koulutusta (esim. *Esikuntaopas* 1940; vrt. myös Manelius 1993: 36) ja määritetään minimivaatimukset tulkkien sijoittamiseksi armeijajyhtymien tasalla. Pää-

esikunnan ohjeistamien neuvottelupäivien lisäksi tulkkien ja kuulustelijoiden käyttöön valmistettiin sanakirjoja ja kyselyoppaita.

Armeijakuntien tai sotayhtymien omat käskyt

Sotavankien kohteluun liittyvät armeijakuntien omat käskyt ja määräykset täydensivät Päämajan ohjeistusta ja reagoivat myös nopeasti kulloisiinkin rintamatilanteisiin.

Toimintaympäristö

Toimintaympäristö sulkee kattoterminä sisäänsä sodan käänösviestinnän *tilanteeseen*, *osapuoliin* ja *olosuhteisiin* liittyviä tekijöitä, kuten esimerkiksi: Tulkataanko aseveljien kesken esikunnan lämpimissä tiloissa *vai* saksalaisen aseveljen ja venäläisen sotavangin välillä rintamalinjan maakuopissa tai sotavankileirillä?

Toimijoiden valintaperusteet

Valintaperusteista ilmeinen on työkielten taito, mutta sen lisäksi punnittavana oli usein niin kutsuttu ”ideologinen sopivuus”. Esimerkiksi Silvennoisen tutkimuksessa (2008) esiintyvät, Gestapon kuulustelijoiden avuksi palkatut tulkit valittiin tarkan taustoituksen perusteella, eli kaikkien tulkkien ”cv:stä” löytyy maininta Isänmaallisen kansanliikkeen tai Akateemisen Karjalaseuran jäsenyydestä. Myös sotavankileirien tulkkien sijoittelusta päättävä Kotijoukkojen Esikunnan Sotavankitoimisto pyysi vankileiripaikkakuntien Suojeluskunnilta tulkkiehdotuksia ja tarkistutti Valtiollisella poliisilla ehdotettujen henkilöiden taustoja (Pasanen & Karhunen, tulossa).

Toimijan etnisyys liittyy vahvasti tulkkien valintaperusteisiin, mutta on myös itsenäisen deskriptiivinen kategoria: Onko tulkki etnisyytensä tai poliittisen kansalaisuutensa kautta lähempänä valloittajaa vai valloitettua, vangitsijaa vai vangittua; vai sittenkin jokin kolmas osapuoli? Michael Cronin (2006) on esittänyt tässä yhteydessä hyödylliseltä vaikuttavan jaon autonomiseen ja heteronomiseen käänösstrategiaan. *Autonomisuus* tarkoittaa siirtomaaisäntien, sotajoukkojen tai miehittäjien ”omavaraisuutta” käänösviestinnässä: tarvittavat kääntäjät ja tulkit koulutetaan kotimaassa, ja he tulevat kohdemaan tehtäviin omien joukkojen mukana. Sitä vastoin *heteronominen strategia* viittaa riippuvuuteen kohdemaasta saatavista yhteistyökumppaneista, jotka ovat valmiita toimimaan uusien ”isäntien” hyväksi ja sivuuttamaan oman etnisen identiteettinsä (ja siihen ainakin implisiittisesti liittyvän lojaaliuden vaatimuksen). Heteronominen strategia sisältää myös kahdenlaisen riskin: Ensinnäkin tulkki itse asettaa tehtävissä henkensä alttiiksi, sillä toiminta vihollisen hyväksi tuomitaan usein petturuutena – oli kyse sitten sotavankileirin epävirallisista oikeuksista tai sodan jälkeisistä puhdistuksista (vrt. esim. Sana 2003: 413). Nykysotien yhteydessä on käsitelty mm. sitä, kuinka irakilaiset tulkit pukevat päällensä yhdysvaltalaisasepuvun ja muuttuvat samalla hetkellä sotilaallisiksi maalitauluiksi.² Toisaalta heteronominen käytäntö on myös toimeksiantajille riski: kirjallisuus sisältää viittauksia siihen, kuinka vieraiden sotajoukkojen tai valloittajien palvelukseen ryhtyneet tulkit saattavat kuitenkin tuntea suurempaa lojaalisuutta ns. omaa etnisyyttään kuin työnantajaansa kohtaan. Teuvo Alava (2002) kuvaa ”Sotavangin kertomuksessaan” parikin tilannetta, joissa kummassakin suomalaista syntyperää oleva, mutta neuvostotiedustelun palveluksessa oleva tulkki toimii ennen muuta suomalaisen sotavangin eduksi.

Käytännössä Croninin kahtiajako ei ole tarpeeksi erotteleva. Erityisesti Pohjois-Suomen kontekstissa Croninin kategorioiden taustalla olevat *valloittajan* (colonizer) ja *valloitetun* (colonized) narratiiviset roolit eivät ole aina kovin yksiselitteisiä, eivätkä ainakaan määriteltävissä pelkästään etnisyyden kautta. Esimerkkinä tästä mainittakoon venäläisen upseerisotavangin kuulustelu saksalaisen rintamajoukkojen komentopaikalla, jossa kuulusteluja johtavan saksalaisetsivän tulkkina toimii Valpon palkkaama virolainen avustaja. (Kujamäki 2011.)

Tulkin ammatti-identiteetti ja status

Talvi- ja jatkosodan sotilaallinen toiminta sisälsi runsaasti toisistaan poikkeavia tilanteita, joissa myös käänösviestinnän toimijoiden *statukset* olivat vahvasti toisistaan poikkeavia. Sisällytän tähän kohtaan myös toimijoiden käytössä olleet työvälitteet. Miellän *statuksen* tässä yhteydessä Prunčin (2008: 22) tapaan bourdieulaisittain eri *pääoman* ("Kapital") muotojen yhteissummaksi: tulkin tai kääntäjän status manifestoituu siten sekä taloudellisena (palkka, luontaisedut), sosiaalisena (suhdeverkostoista rakennetut toimintaresurssit), kulttuurisena (sivistys, tiedot ja valmiudet) että niistä kertyvänä symbolisena pääomana.³

Pääomasta muodostuvan sodan kääntäjän tai tulkin statuksen ääripäitä voisi havainnollistaa seuraavalla esimerkillä: Joukkojen mukana kulkevan tulkin ammatillisella ja kielitaidolla oli useimmiten sekä taloudellinen, sosiaalinen että symbolinen arvo, joka konkretisoitui säällisenä palkkiona, osin normitettuna tehtäväkuvauksena sekä selvästi osoitettuna ja tunnustettuna asemana sotilashierarkiassa. Robert Alftanin yhteysesikuntaupseerien raportteja sisältävässä teoksessa kerrotaan 18-vuotiaasta, Ivalossa saksalaiseen joukkoihin palkatusta suomalaistulkista, joka oli oikeutettu käyttämään sotilasvirkamiesluutnantin virkapukua ja jolle maksettiin 4000 suomenmarkan palkkio ja vapaa asunto (Alftan 2005: 111).⁴ Sotavankileirillä esim. parakitulkiksi valittiin usein *ad hoc* henkilö, joka poikkesi muista asetovereistaan kulttuurisen pääoman eli "kielellisen toiseutensa" vuoksi. Tällaisessa kontekstissa tulkin "palvelut" palkittiin suuremmalla leipäpalalla, paremmalla vaatetuksella ja aavistuksen edullisemmalla asemalla leirihierarkiassa. Esimerkiksi Päämajan Linnoitusosaston käskyssä vuodelta 1941 todetaan:

Suomea puhuvia karjalaisia ja inkeriläisiä tulkkeina käytettäviä sotavankeja on kohdeltava paremmin kuin muita sotavankeja. Heille voidaan mm. antaa suomalaisen sotilaan annoksia vastaavat tupakka-, leipä- ja sokeriannokset sekä esimiesasema muihin vankeihin nähden.⁵

Vastapainona leiritulkin harteilla oli myös edellä mainittu pelko sotilastoverien koston.

Käänös- ja tulkkaustoiminnan kuvaus on olennainen osa käänöskulttuurien kuvausta. Tehtävänä on kuvata toiminta sellaisena kuin yksittäinen toimija sen mm. edellä esiteltyjen normatiivis-ideologisten pelisääntöjen, kielitaitonsa ja koulutuksensa puitteissa määrittää. Tulemme lähelle Bourdieun "habituksen" käsitettä, toiminnan sosiokognitiivista perustaa, jonka avulla yksilö jäsentää sosiaaliset käytänteensä eli oman toimijuutensa (Bourdieu 1982: 278 Prunčin 2008: 24 mukaan). Käänöskulttuurien virallisten määrittäjien rinnalla ne tuovat toimintatapoihin dynaamisuutta ja variaatiota ja johdattavat kuvausta aina yksilöllisiin käänöskulttuureihin asti.

7 Toimijuus sodan käänösviestinnässä

Virallisuuden–epävirallisuuden-jatkumon ohella käänöskulttuurin käsitettä voi tarkastella myös sosiologiasta käänöstieteeseen tuodun käsiteparin ”rakenteet” ja ”toimijuus” näkökulmasta. Kinnusen ja Koskisen (2010: 8–9) mukaan käsitteet ovat vahvasti sidoksissa toisiinsa: *toimijuus* on sosiaalinen konstruktio, ts. ilman yhteiskunnan rakenteita, normeja ja sosiaalisia suhteita ei ole toimijuutta, ja toimijuus puolestaan ylläpitää ja muokkaa *rakenteita*. Projektin havaintoaineisto onkin herättänyt pohdittavaksi ajatuksen, että sotilaallisen käänösviestinnän konteksteissa käänöskulttuurit voidaan ymmärtää (normien, säädösten, ohjeiden määrittämien) sosiaalisten rakenteiden ja (konkreettisen fyysisen toimintaympäristön, tulkin etnisyyden, statuksen ja persoonan määrittämien) toimijuuden yhteissummaksi.

Samaan hengenvetoon on kuitenkin kysyttävä: Onko sotilaallisissa konfliktitilanteissa toimivilla kääntäjillä ja tulkeilla ”toimijuutta”? Vastaus riippuu siitä, mitä käsitteellä tarkoitetaan.

Kuten Kinnunen ja Koskinen (2010: 6) toteavat, ”toimijuus” on selvästikin kääntäjien ja tulkkien tutkimukseen luontevasti asettava käsite, ja on otettu tästä syystä ahkeraan käyttöön, mutta jäänyt useimmiten vain pintapuolisen määrittelyn varaan. Kinnunen ja Koskinen esittelevätkin itse määritelmän, joka syntyi Tampereella 2008 pidetyn symposiumin *Translator’s Agency* päätöskeskustelussa: toimijuus on tahtoa ja kykyä toimia. Toimijuuteen liittyvät siis tässä määritelmässä *tahto*, *kyky* ja *toiminta*.

”Tahto” on Kinnusen ja Koskisen mukaan luonteeltaan yksilöllinen ja psykologinen tekijä; se kuvaa erityistä sisäistä tilaa ja henkilökohtaista agenda ja nostaa esiin toiminnan intentionalisuuden, reflektiivisyyden sekä moraaliset ja eettiset tekijät. (emt.) ”Kyky” liittyy toimijuuden puolestaan toimijan valtaan liittyviin kysymyksiin. Sosiologi Anthony Giddensiin (1979: 6) nojautuen Kinnunen ja Koskinen muistuttavat, että valtasuhteet ovat aina kaksisuuntaisia: Riippumatta siitä, miten alisteinen toimijan asema on sosiaalisessa verkostossa, jo pelkästään hänelle annettu paikka kyseisessä verkostossa on taannut hänelle myös valtaa muihin nähden. Tällainen valta-asema voi syntyä esim. kielitaidon kaltaisesta kulttuurisesta pääomasta, jota muilla verkoston jäsenillä ei ole. Sitä voi käyttää tai olla käyttämättä, joten – Kinnunen ja Koskinen jatkavat edelleen Giddensiin (1979: 56) viitaten – ”kyvyn” käsitteeseen liittyy myös ”valinnaisuus”: jotta voidaan puhua toimijuudesta, tulisi olla mahdollista todeta, että toimija olisi voinut toimia toisinkin. Hänellä on siis sosiaalisesti määritelty asema (”status”), johon liittyvät hänen päätöksistään määrittävät vastuut ja velvoitteet. (Kinnunen & Koskinen 2010: 6–7.)

Kolmanneksi toimijuus määrittyy ”toiminnan” kautta. Toiminta eri muotoineen nostaa esiin toimijuuden määräaikaaisuuden ja dynaamisuuden; toimijuus on toimintojen jatku-mo, joka on vaikeasti pysäytettävissä rajausta varten. Näin toimijuus on kaiken kaikkiaan aikaan ja tilaan sidottu suure. (Kinnunen & Koskinen 2010: 7.)

Sodan käänöskulttuurien kuvauksessa ”toimijuuden” käsitteen voisi konkretisoida esimerkiksi niin, että Rovaniemen Yhteysesikunta Roin palveluksessa toimivan yhteysupseerin toimijuus muodostuu yhteissummuna hänen (a) *halustaan* toimia esimerkiksi suomalaisten siviilien tai suomalaisten maavoimien ja saksalaisten joukkojen välisen yhteistyön hyväksi tai ristiriitojen ratkaisemiseksi, (b) hänen sotilaallisen asemansa ja kielitaitonsa mahdollistamasta *kyvystä* toimia niin ja (c) tehtävänsä hoidon yhteydessä toteutuneista *toimista*, jotka ovat aina valintoja tietyn toiminnallisen repertuaarin sisällä.

Kaikkiin konteksteihin toimijuus ei kuitenkaan taivu yhtä vaivattomasti. Voiko esimerkiksi Pohjois-Suomessa Sallan saksalaiselle vankileirille sijoitetun ukrainalaisen sotavangin tulkkaustoimia saksalaisten leirikurinpitäjien ja omien asetoverien välillä hahmottaa toimijuudeksi? Hänellä toki voi olla kotikasvatuksen tai opintojen kautta hankittu kielitaito, kielitaidon myötä hänelle määrätty sosiaalinen asema leirihierarkiassa eli yhteensä rakenteiden määrittämä *kyky* tulkin tehtäviin, mutta ongelmalliseksi muodostuu edellä kykyyn liitetty *valinnaisuuden* kriteeri: onko sotavankileireillä kielitaidon vuoksi tehtäviinsä komennetuilla tulkeilla valinnanmahdollisuuksia – ja tämä liittyy myös *tahdon* kriteeriin – toisaalta tehtävästä kieltäytymisen tai siihen ryhtymisen välillä tai toisaalta erilaisten käänös- tai tulkkausstrategioiden välillä?

Kärjistäen voisi vastata, että on tietysti, ainakin periaatteellisella tasolla, mutta hänen valintojaan varjostaa jatkuva kuolemanpelko. Toisin sanoen: jos hyväksymme kuoleman uhallakin tehtyjen valintojen implikoivan valinnanmahdollisuutta, niin silloin voimme luultavasti lähteä siitä, että vankileiritulkkauksen ympäriltä on mahdollista etsiä toimijuutta.

Tällaiseen kärjistyykseen ei kuitenkaan tarvitse tyytyä. Monet – vaikkakin vielä vähäiset – merkit viittaavat siihen, että myös sotavankileirin kaltaisissa äärioloissa tulkit pystyvät rakentamaan itselleen ”toimijuuden”, jossa vähäiset valinnan mahdollisuudet punnitaan kultavaa’alla. Toimijuus rakennetaan siinä kapeassa tilassa, jonka heidän ainoa pääomansa – heidän kaksikielisyytensä – heille avaa; toisin sanoen juuri se pääoma joka sekä tekee heistä leirikurinpitäjille tärkeitä että erottaa heidät muista sotavangeista. Lars Westerlundin (2008: 66) saksalaisten sotavankileirejä käsittelevä tutkimus antaa hyvän esimerkin:

Hyljelahden rangaistusleirillä karkasi lumimyräkässä avoimesta portista huhtikuussa 1943 saksalaisten pääsiäisjuhlien yhteydessä Mihail-niminen ukrainalainen neuvostosotavanki. Kolmen päivän kuluttua suomalaiset ottivat karkurin kiinni ja toimittivat hänet tapansa mukaan palkkiota vastaan saksalaisille. Karkuri ammuttiin leirin kaikkien sotavankien edessä varoitukseksi. Viimeisiksi sanoikseen teloitettava huudahti: ’Kahi žive Radjanska Ukraina’ (Eläköön Neuvosto-Ukraina). Teloitusta johtava saksalainen yliluutnantti pyysi kääntäjää tulkitsemaan viestin saksaksi. Kääntäjä ei kuitenkaan halunnut kertoa teloitettun patrioottisista ajatuksista vaan ilmoitti teloitettavan viimeisten sanojen olleen hyvästit muille sotavangeille.

Jos tilannetta tarkastelee perinteisten ”lojaalisuuden” tai ”uskollisuuden” käsitteiden valossa, niin näyttäisi siltä, että tulkki ei ole uskollinen teloitettavan viimeisille patrioottisille sanoille, ja viestin vastaanottajallekin annetaan käytännössä pelkkä tulkin puheakti pyydetyn käänöksen sijaan. Rangaistusleirin tulkin ”toimijuus” näyttääkin tässä tapauksessa tiivistyvän ajatukseen suojella räjähdysalttiissa tilanteessa leirin muita sota-

vankeja. Rangaistusleirin ”kääntäjä” hylkää neutraalin ja objektiivisen tulkin roolinsa ja asettuu saksalaista yliluutnanttia vastaan ja vielä elossa olevien sotavankien puolelle.

Toimijuutta siis on. Mutta silläkin uhalla, että rakennan käsitesisällöltään ristiriitaisen termin, tekee mieleni tässä erityistapauksessa puhua nimenomaan *pakottavien tekijöiden rajaamasta toimijuudesta*, jossa koko tulkin ammatillinen identiteetti – jos sellaisesta voi tässä nimenomaisessa yhteydessä edes puhua – on ylipäätään ylhäältä päin annettua (pakotettua) ja päälle liimattua.

8 Lopuksi

Tutkimusprojektissa on tähän mennessä määritetty ne keskeiset sotilaallisen kääntämisen ja tulkkauksen kentät, joiden sisällä toteutunutta käänöstoimintaa on ryhdytty tämentämään – kenttien rakenteiden ja toimijuuksien kautta – käänöskulttuureiksi. Tilanne on sikäli jännittävä, että tällä hetkellä ei ole mahdollista sanoa täsmällisesti, missä määrin arkistot todella auttavat käänöskulttuurien määrittelyssä. On mahdollista, että käänöskulttuurien kuvaukset jäävät vajaiksi, pelkiksi hypoteeseiksi muun muassa siksi, että arkistoista on löydettävissä vain niukasti toimijuuden kuvauksen kannalta olennaisia tietoja kääntäjien ja tulkkien varsinaisista *toimintatavoista* (Mitä tulkki teki? Mihin sijoittui? Tulkkasiko tarkasti vai pikemminkin kärjistäen tai viestiä loiventaen?). Aavistuksen enemmän lienee tietoa saatavilla käänöstoiminnan *tuloksista* eli käänöksistä, joita lähtöksteihin vertailemalla, mikäli ne ovat jäljitettävissä, voidaan päästä käsiksi myös toimijuuteen. Kaikkein varmimmin arkistojen sotapäiväkirjoista löytynee tietoa toiminnan rakenteista ja yleisiä kuvauksia tilanteista sekä kääntäjien ja tulkkien henkilökohtaisista taustoista. On selvää, että mahdolliset sotaveteraanien ja tulkkiveteraanien tilannekuvaukset toisivat kokonaisuuteen tärkeää lisävaloa.

Mutta vaikka kuva sotilaallisista käänöskulttuureista jäisikin epätarkaksi, on se epätarkkanakin omiaan lisäämään tietoa tähän asti vielä täysin tuntemattomana pysytelleen ammattihistorian ajanjaksosta.

Tutkimusaineisto

Bestimmungen über die Sprachausbildung in der Luftwaffe 1938. Luftwaffen-Dienstvorschrift Nr. 57. Berlin: Buchdruckerei Heinrich Opfer.

Esikuntaopas. Ohjeita armeijakunnan ja divisioonan esikuntien työskentelyä varten. 1940. Toinen painos. Helsinki: Otava.

Haagin yleissopimus 1907. *Haagin IV yleissopimus joka koskee maasodan lakeja ja tapoja vuodelta 1907.* Saatavissa http://www.redcross.fi/punainenristi/humanitaarinenoikeus/fi_FI/aineistot/ [viitattu 20.9.2011].

Kotijoukkojen Esikunnan Sotavankitoimiston kirjeistö: Kotij.E, Sotavankitoimisto, Kirjeistö. Helsinki: Kansallisarkisto/Sota-arkisto.

Sotavankien kuulusteluopas 1943. Päämajan Tiedusteluosaston julkaisu

Kirjallisuuslähteet

Andres, Dörte 2008. *Dolmetscher als literarische Figuren. Von Identitätsverlust, Dilettantismus und Verrat*. München: Martin Meidenbauer.

Alava, Teuvo 2002. Sotavangin kertomus. Teoksessa: Teuvo Alava, Dimitri Frolov & Reijo Nikkilä (toim.) *Rukiver. Suomalaiset sotavangit Neuvostoliitossa*. Helsinki: Edita, 78–108.

Alftan, Robert (toim.) 2005. *ASEVELJET. Saksalais-suomalainen aseveljeys 1942–1944*. Helsinki: WSOY.

Baker, Mona 2006. *Translation and Conflict. A Narrative Account*. London & New York: Routledge.

Baker, Mona 2010. Interpreters and Translators in the War Zone. Narrated and Narrators. *The Translator. Studies in Intercultural Communication* Vol. 16 (2): Translation and Violent Conflict. Special Issue guest edited by Moira Inghilleri & Sue-Ann Harding, 197–222.

Bourdieu, Pierre 1982. *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Übersetzt von Bernd Schwibs und Achim Russer. Frankfurt am Main: Suhkamp.

Bourdieu, Pierre 1999. *Die Regeln der Kunst. Genese und Struktur des literarischen Feldes*. Übersetzt von Bernd Schwibs und Achim Russer. Frankfurt am Main: Suhkamp.

Cronin, Michael 2006. *Translation and Identity*. London & New York: Routledge.

Dragovic-Drouet, Milla 2007. The Practice of Translation and Interpreting During the Conflicts in the Former Yugoslavia (1991–1999). Teoksessa: Myriam Salama-Carr (toim.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam & New York: Rodopi, 29–40.

Fitchett, Linda 2011. AIIC's project on interpreters in conflict areas. Esitelmä. *Languages at War: policies and practices of language contacts in conflict*, Lontoo, Imperial War Museum 7.–9.4.2011.

Giddens, Anthony 1979. *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London & Basingstoke: Macmillan.

Heiskanen, Raimo 1989. *Saadun tiedon mukaan... Päämajan johtama tiedustelu 1939–1945*. Helsinki: Otava.

Häggman, Kai 2008. *Paras tavara maailmassa. Suomalainen kustannustoiminta 1800-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Otava.

Jokisipilä, Markku 2009. Finnish History Culture and the Second World War. Teoksessa: Bernd Wegner, Oliver von Wrochem, & Daniel Schümmer (toim.) *Finnland und Deutschland. Studien zur Geschichte im 19. und 20. Jahrhundert*. Hamburg: Verlag Dr. Kovac, 174–191.

Junila, Marianne 2000. *Kotirintaman aseveljeyttä. Suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkaiselo Pohjois-Suomessa 1941–1944*. Helsinki: SKS.

Jutikkala, Eino 1997. *Valtion tiedotuslaitoksen salainen sotakronikka*. Juva: WSOY.

Kalverkämper, Hartwig & Larisa Schippel (toim.) 2008. *Simultandolmetschen in Erstbewahrung: Der Nürnberger Prozess 1945*. Berlin: Frank & Timme.

Kempainen, Ilona 2007. *Sodan kuvauksesta sodan kokemukseen*. Teoksessa: Markku Jokisipilä (toim.) *Sodan totuudet. Yksi suomalainen vastaa 5.7 ryssää*. Jyväskylä: Ajan Kirjat, 249–266.

Kinnunen, Tiina & Ville Kivimäki (toim.) 2006. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodassa*. Jyväskylä: Minerva.

Kinnunen, Tuija & Kaisa Koskinen 2010. Introduction. Teoksessa: Tuija Kinnunen & Kaisa Koskinen (toim.) *Translators' Agency*. Tampere Studies in Language, Translation and Culture. Series B 4. Tampere: Tampere University Press, 4–10. Saatavissa <http://tampub.uta.fi/tulos.php?tiedot=340> [viitattu 18.8.2011].

Kujala, Antti 2008. *Vankisurmat. Neuvostosotavankien laittomat ampumiset jatkosodassa*. Helsinki: WSOY.

Kujamäki, Pekka 2011. Waffenbrüder, Feinde und Translation: Gedanken zu militärischen Translationskulturen im Zweiten Weltkrieg in Finland. Teoksessa: Peter A. Schmitt, Susann Herold & Annette Weilandt (toim.) *Translationsforschung*. Tagungsberichte der LICTRA, IX. Leipzig International Conference on Translation & Interpretation Studies 19.–21.5.2010.. Frankfurt a.M. etc.: Peter Lang. Osa I, 449–458.

Kujamäki, Pekka 2012/tulossa. *Käänöskulttuurit. Näkökulma Tampereen translatiionaalisiin tiloihin*. Teoksessa: Kaisa Koskinen (toim.) *Translating Tampere - tulkattu Tampere*.

Lehtinen, Lasse 2004. *Itsenäisyyden puolustajat. Kynällä, kameralla, kiväärillä*. Porvoo: Weilin + Göös.

Liene, Timo 2003. *Radiotiedustelu – jatkosodan äänetön sotilas*. Teoksessa: Mikko Karjalainen (toim.) *Salaisen sodan sivut. Tiedustelua ja salatoimintaa jatkosodassa*. Helsinki: Maanpuolustuskorkeakoulu, Sotahistorian laitos, 73–99.

Lähteenmäki, Maria 1999. *Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisten sotakokemuksia 1939–1945*. Helsinki: SHS.

Manelius, Jari 1993. *Joukkojen suorittama sotavankien kuulustelu Suomessa ja Neuvostoliitossa toisen maailmansodan aikana*. Maanpuolustuskorkeakoulun diplomityö, Helsinki.

Manelius, Jari 2003. Mitä sotavangit tiesivät. Teoksessa: Mikko Karjalainen (toim.) *Salaisen sodan sivut. Tiedustelua ja salatoimintaa jatkosodassa*. Helsinki: Maanpuolustuskorkeakoulu, Sotahistorian laitos, 61–72.

Näre, Sari & Jenni Kirves (toim.) 2008. *Ruma sota: Talvi- ja jatkosodan vaiettu historia*. Helsinki: Johnny Kniga.

Näre, Sari, Jenni Kirves & Juha Siltala (toim.) 2010. *Sodan kasvattamat*. Helsinki: WSOY.

Palmer, Jerry 2007. Interpreting and Translation for Western Media in Iraq. Teoksessa: Myriam Salama-Carr (toim.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam & New York: Rodopi, 13–28.

Pasanen, Päivi & Sinikka Karhunen tulossa. Sotavankileirien tulkit. Käsikirjoitus. Itä-Suomen yliopisto, Sodan tuntemattomat käänöskulttuurit -hanke, Joensuu.

Prunč, Erich 1997. Translationskultur. (Versuch einer konstruktiven Kritik des translatorischen Handelns.) *TextconText* 11 = NF 1, S. 99–127.

Prunč, Erich 1997. Translationskultur. (Versuch einer konstruktiven Kritik des translatorischen Handelns.) *TextconText* 11 = NF 1, 99–127.

Prunč, Erich 2008. Zur Konstruktion von Translationskulturen. Teoksessa: Larissa Schippel (toim.) *TRANSLATIONSKULTUR – ein innovatives und produktives Konzept*. Berlin: Frank & Timme, 19–42.

Rafael, Vicente 2010. Translation in wartime. Teoksessa: Mona Baker (toim.) *Critical Readings in Translation Studies*. London & New York: Routledge, 383–390.

Sana, Elina 2003. *Luovutetut. Suomen ihmislouvatukset Gestapolle*. Helsinki: WSOY.

Silvennoinen, Oula 2008. *Salaiset aseveljet. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944*. Helsinki: Otava.

Stahuljak, Zrinka 2010. War, translation, transnationalism: interpreters in and of the war (Croatia, 1991–1992). Teoksessa: Mona Baker (toim.) *Critical Readings in Translation Studies*. London & New York: Routledge, 391–414.

Suomen virallinen tilasto 2007. *Kuluttajahintaindeksi* [online]. Rahanarvonkerroin 1860–2007. Helsinki: Tilastokeskus. Saatavissa http://www.tilastokeskus.fi/til/khi/2007/khi_2007_2008-01-14_tau_001.html [viitattu 13.4.2011].

Suutari, Virpi 2010. *Auf Wiedersehen Finnland*. Dokumenttielokuva. Tuottaja Cilla Werning. Helsinki: For Real Productions.

Takeda, Kayako 2009. The Interpreter, the Monitor and the Language Arbiter. *Meta* LIV (2), 191–200.

Tiemann, Dieter 2002. Im Schatten der großen Politik – Anregungen für eine Geschichte des Dolmetschens und Übersetzens aus der Sicht eines Historikers. Teoksessa: *Traduction et constitution de l'identité. Publication de l'Université François Rabelais*, Tours, 145–155.

Virolainen, Kari 1999. *Elinikäinen taakka. Ikääntyneiden lappilaisten muistot vuorovai-
kutussuhteistaan jatkosodan ajan Saksan armeijan sotilaisiin ja neuvostoliittolaisiin
sotavankeihin*. Acta Universitatis Lapponiensis. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Westerlund, Lars 2008. *Saksan vankileirit Suomessa ja raja-alueilla 1941–1944*. Helsinki: Tammi.

Westerlund, Lars 2009. *Sotavankien ja siviili-internoitujen sodanaikainen kuolleisuus Suomessa. Muonahuolto, tautisuus ja Punaisen Ristin toimettomuus 1939–1944*. Helsinki: SKS.

¹ Vrt. III LUKU. Rauhanhierojista; 32 artikla: ”Sotaneuvottelijana pidetään henkilöä, jonka toinen sodan-
kävijä on valtuuttanut ryhtymään toisen kanssa neuvotteluihin, ja joka esittäytyy valkoisen lipun suojassa.
Tällä samoin kuin hänen mukanaan olevalla torven- tai pillinpuhaltajalla tai rumpalilla, lipunkantajalla tai
tulkilla on oikeus loukkaamattomuuteen.” (Ks. Haagin yleissopimus 1907.)

² Linda Fitchett (2011) kertoi Languages at War -konferenssin esitelmässään, että vuosina 2003–2008
Irakissa on kuollut 360 tulkkia. Facebookissa aiheesta raportoi lähes päivittäin *Red T* -organisaatio (*Red
T: Protecting Translators and Interpreters Worldwide*).

³ Suomalaisen vankileiritulkin palkka oli n. 1750 markkaa kuukaudessa (ks. Pasanen & Karhunen, tulos-
sa). Tilastokeskuksen viralliseen elinkustannusindeksiin perustuvan rahanarvokertoimen mukaan vuoden
1942 4000 Suomenmarkkaa olisi nykyrahassa noin 742 euroa (Suomen virallinen tilasto 2007).

⁴ Prunč (2008: 21) viittaa Bourdieun teosten saksankielisiin käänöksiin (Bourdieu 1982, 1999).

⁵ Päämajan Linnoitusosasto N:o 9762/Linn.1/1 r sal, 6.4.41, Kotijoukkojen Esikunnan Sotavankitoimisto.
Kirjeistö 26.9.–24.10.1941 Fa 5/VII /6. (Kansallisarkisto/Sota-arkisto)